

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Внаслідок тривалої та активної діяльності людства суттєво зростає мозаїчність та контрастність ландшафтної сфери Землі, особливо у її щільно заселених та антропогенізованих регіонах, і виникають нові натурально-антропогенні й антропогенні межі, на основі яких розвиваються специфічні утвори – географічні екотони (геоекотони) – перехідні смуги різних типів і рангів. Процес формування нових геоеко톤ів швидко прогресує (В.С. Залетаєв, 1989, 1997; Т.В. Бобра 1999, 2005, В.А. Ніколаєв 2003, 2005 та ін.). Збереження такої тенденції дозволяє припустити, що природне середовище у майбутньому – це сфера панування геоеко톤ів. У зв'язку з цим, пізнання геоеко톤ів різних рівнів складності їх організації, закономірностей розвитку, особливо у процесі антропогенізації, можливість контролювати цей процес, на думку науковців В.С. Залетаєва, В.О. Ніколаєва, Е.Г. Коломица, Б.І. Кочурова, В.С. Преображенського, Ф.М. Мількова, П.Г. Шищенка, В.М. Пашенка, М.Д. Гродзинського, Г.І. Денисика, Т.В. Бобри, П.М. Дем'янчука та ін., є актуальним і таким, що сприятиме вирішенню окремих теоретичних та багатьох прикладних завдань.

На початку ХХІ ст. основна увага приділяється пізнанню геоеко톤ів, які формуються на межі фацій, урочищ та місцевостей, досліджені також прибережні та зональні геоекотони, та майже не приділяється уваги міжзональним геоекоконам. В Україні таких чотири, серед них і міжзональний геоекотон «лісостеп-степ», чітко виражений у межах Правобережної України. Його площа 80,4 тис. км², кількість населення близько 6 млн. осіб. Актуальність проведення досліджень у міжзональному геоекоконі «лісостеп-степ» зумовлена як необхідністю деталізації знань про нього, так і пізнанням численних та різнорангових антропогенних геоекоконав, що сформувалися в процесі його антропогенізації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертаційне дослідження виконане як складова колективної науково-дослідної теми кафедри фізичної географії природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Регіональне антропогенне ландшафтознавство: теорія і практика», є частиною загальної науково-дослідної теми «Збереження навколишнього середовища й сталий розвиток» цього ж університету. Матеріали дисертаційного дослідження – частина держбюджетної теми «Біолого-географічне дослідження квазіприродних ландшафтів Центральної частини України із включенням їх у складову екомережі України» (№ держреєстрації 0109U000007).

Мета і завдання дослідження. *Метою дослідження є:* визначення рангу міжзонального геоекокона «лісостеп-степ» Правобережної України в структурі геоекоконав вищого ієрархічного рівня, просторово-часовий аналіз антропогенізації та формування у межах міжзонального геоекокона «лісостеп-степ» нових антропогенних геоекоконав, їх подальша оптимізація та раціональне використання.

Для досягнення мети були поставлені такі *завдання*:

- проаналізувати наявні та удосконалити теоретико-методичні основи ландшафтознавчих досліджень міжзональних геоекотонів;
- визначити місце та ранг міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України в структурі геоекотонів Східноєвропейської фізико-географічної країни;
- проаналізувати просторово-часові особливості антропогенізації міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України;
- виокремити й обґрунтувати основні етапи розвитку антропогенних ландшафтів у межах досліджуваного геоекотону;
- проаналізувати сучасну структуру антропогенних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України;
- виокремити й дослідити антропогенні геоекотони в структурі сучасних ландшафтів міжзонального геоекотону;
- розробити та обґрунтувати напрями поліпшення сучасної структури антропогенних геоекотонів та міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України, можливості раціонального використання та охорони.

Об'єкт дослідження – міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України, його антропогенні ландшафти та геоекотони.

Предмет дослідження – чинники антропогенізації натуральних та формування й функціонування антропогенних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України, розвиток і структура в їхніх межах нових антропогенних геоекотонів, напрями їх оптимізації.

Наукова новизна одержаних результатів.

У дослідженні вперше:

- визначено ранг та місце міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України в ієрархічній структурі геоекотонів, зокрема Східноєвропейської фізико-географічної країни;
- виділено й обґрунтовано шість етапів антропогенізації ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України;
- проаналізовано сучасну структуру антропогенних ландшафтів досліджуваного геоекотону;
- застосовано «правило тріади» у ландшафтознавчих дослідженнях геоекотонів;
- виділено й обґрунтовано наявність нових антропогенних геоекотонів у структурі сучасних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Удосконалено:

- теоретико-методичні засади ландшафтознавчих досліджень міжзональних геоекотонів;
- ландшафтознавчі підходи і методи дослідження геоекотонів з позицій антропогенного ландшафтознавства.

Дістало подальший розвиток:

- обґрунтування підходів до виокремлення та класифікації антропогенних геоекотонів у структурі сучасних ландшафтів;
- аналіз впливу просторово-часових чинників на процеси антропогенізації ландшафтів міжзональних геоекотонів;
- прогнозування розвитку та розробка заходів поліпшення функціонування антропогенних геоекотонів.

Практичне значення одержаних результатів. Дисертаційне дослідження дало можливість проаналізувати особливості антропогенізації міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України з метою раціонального використання його сучасних ландшафтів. Теоретико-методологічні та методичні здобутки виконаного дослідження можуть бути використані під час вивчення інших міжзональних геоекотонів в Україні. Представлені карти і схеми, прогноз розвитку та запропоновані напрями оптимізації антропогенних геоекотонів у структурі перехідної смуги від лісостепу до степу в межах Правобережної України можуть бути використані органами державної влади в галузі охорони довкілля, раціонального природокористування, розробки регіональних планів розвитку господарства тощо. Розроблені в дисертації теоретичні аспекти дослідження міжзональних геоекотонів та зібраний фактичний матеріал використовуються під час викладання курсів «Фізична географія України», «Ландшафтознавство», «Геоекологія», «Антропогенне ландшафтознавство» у Вінницькому та Уманському державних педагогічних університетах.

Особистий внесок здобувача. Здобувач самостійно провів польові дослідження, проаналізував і систематизував їхні результати, розробив карти і картосхеми. У дисертації викладено авторський підхід щодо дослідження процесу антропогенізації міжзональних геоекотонів, формування в їхній структурі антропогенних геоекотонів нижчого таксономічного рівня та можливостей їх оптимізації і раціонального використання.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на щорічних звітних наукових конференціях викладачів кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського у 2005-2010 рр., наукових форумах міжнародного й регіонального рівнів, а саме: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Теорія і практика сучасного природознавства» (Херсон, 2007); Міжнародній науковій конференції студентів і аспірантів «Географія, геоекологія, геологія: опыт научных исследований» (Дніпропетровськ, 2007); X з'їзді Українського географічного товариства «Географія в інформаційному суспільстві» (Київ, 2008); Міжнародній науковій конференції «Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті» (Кривий Ріг, 2008); Першій Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів, молодих учених «Сучасні напрями розвитку і перспективні орієнтири у географічній науці та освіті» (Рівне, 2009); Міжнародній науковій конференції «Українська історична географія та історія географії в Україні»

(Чернівці, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції «Дністровський каньйон – унікальна територія туризму» (Тернопіль, 2009); Міжнародній конференції «Стале природокористування, підходи, проблеми, перспектива» (Тернопіль, 2010); VII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Географія, геоекологія, геологія: досвід наукових досліджень» (Дніпропетровськ, 2010); Міжнародній конференції «Географічні засади вирішення регіональних проблем» (Кам'янець-Подільський, 2010); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Географія та екологія: наука і освіта» (Умань, 2010).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 19 наукових праць, зокрема 11 у фахових виданнях, рекомендованих ВАК України. Загальний обсяг друкованих праць складає 50 д.а.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (306 найменувань з них 5 латиницею), додатків. Загальний обсяг роботи становить 185 сторінок комп'ютерного тексту, з них 145 сторінок основного. У дисертації міститься 36 рисунків і 6 таблиць.

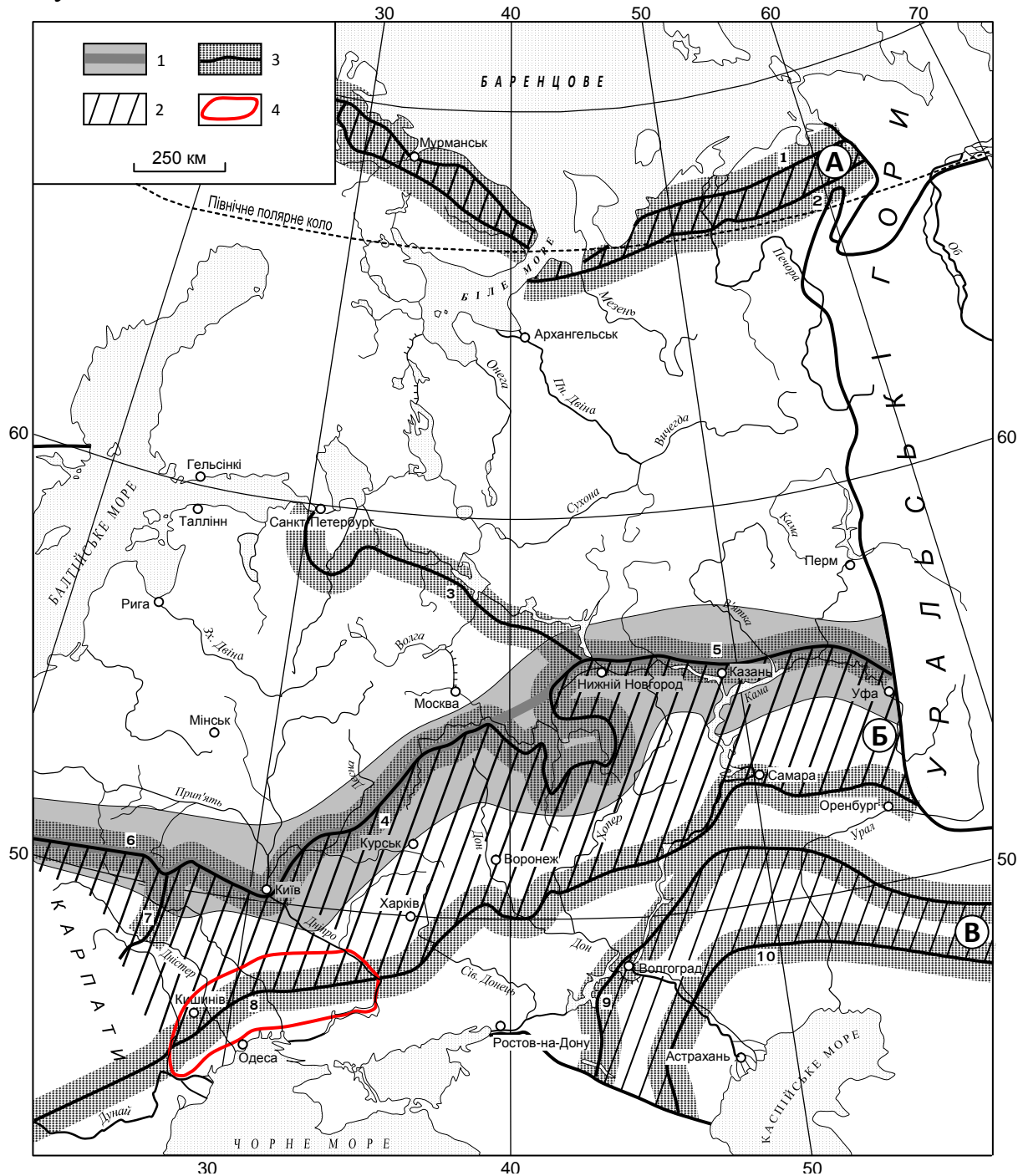
ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі «**Теоретичні засади конструктивно-географічних та ландшафтознавчих досліджень міжзональних геоекотонів**» проаналізовано сучасні дослідження геоекотонів як своєрідних феноменів у ландшафтах Землі та окремих її регіонів. Встановлено, що переважає вивчення загальних закономірностей розвитку та структури геоекотонів, їх специфічних особливостей (поєднання комплексу ознак, що характерні для суміжних генетично різних ландшафтних об'єктів, і формування індивідуальних ознак перехідних утворень) та, частково, можливостей раціонального використання. Значно менше уваги приділяється конкретним, зокрема й міжзональним геоекотонам, що у межах тієї чи іншої держави мають суттєве господарське й природоохоронне значення. В Україні міжзональних геоекотонів чотири: серед них і геоекотон, що сформувався й функціонує між лісостепом і степом.

Значна зацікавленість науковців у геоекотонах призвела до різноаспектності його визначень, хоча головні ознаки геоекотонів виділяються, переважно, однаково. Обґрунтовано таке тлумачення: *геоекотон – це своєрідне й складне натуральне, натурально-антропогенне або антропогенне утворення, яке формується у ландшафтному просторі-часі на контакті різних природних середовищ.*

Для встановлення місця міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України в ієрархічній структурі геоекотонів Східноєвропейської фізико-географічної країни запропоновано виділити головний геоекотон або геоекотон першого порядку, що відповідає Серединному структурно-морфологічному поясу цієї фізико-географічної країни і поділяє її на дві частини – лісову і степову; три зональних (другого порядку) геоекотони, до яких віднесено лісотундру, лісостеп і напівпустелі;

міжзональні (третій порядок) геоекотони, до яких належить і об'єкт досліджень – геоекотон між лісостепом і степом у межах Правобережної України (рис.1). Подальший поділ геоекотонів розглядався лише у межах об'єкту дослідження.

Геоекотони. 1 – I порядку (головний): серединний ландшафтний пояс. 2 – II порядку (зональні): А – лісотундра; Б – лісостеп; В – напівпустеля. 3 – III порядку (міжзональні): 1) тундрою і лісотундрою; 2) лісотундрою і тайгою; 3) тайгою і змішаними лісами; 4) змішаними лісами і лісостепом; 5) тайгою і лісостепом; 6) змішаними лісами і широколистяними лісами; 7) широколистяними лісами і лісостепом; 8) лісостепом і степом; 9) степом і напівпустелями; 10) напівпустелями і пустелями. 4 – об'єкт дослідження – міжзональний геоекотон «лісостеп–степ» Правобережної України.

Рис. 1. Ієрархічна система геоекотонів Східноєвропейської фізико-географічної країни

У процесі дослідження геоекотонів встановлено, що найбільш доцільним у їх пізнанні є використання правила тріади. При цьому важливе значення мають межі як досліджуваних геоекотонів, так і нових, антропогенних геоекотонів, що формуються в їх структурі. Враховуючи те, що міжзональні геоекотони – цілісні й відкриті природно-господарські утворення, у їх пізнанні доцільно використовувати як класичні, так і специфічні підходи, принципи і методи дослідження. Найбільш ефективними є підходи: ландшафтно-геодинамічний, ландшафтно-біогеоценотичний, ландшафтно-екологічний, ландшафтно-геохімічний, картографічний та геоінформаційний з притаманними для них принципами і методами досліджень.

У другому розділі **«Міжзональний геоекотон Правобережного Лісостепу України: природа і ландшафти»** розглянуто його натуральні межі, природні умови і природні ресурси, ландшафти, а також типологічні особливості.

Натуральні межі міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України визначити зараз майже неможливо. Вони умовні через суцільну антропогенізацію геоекотону. В адміністративному поділі він займає території (частини або повністю) семи областей, загальною площею 80,4 тис. км², з населенням близько 6 млн. осіб.

Різноманіття природних умов зумовлене просторовим розташуванням на межі двох природних зон – лісостепу й степу, високим заляганням кристалічних порід Українського щита, суттєвими відмінами в рельєфі між південно-лісостеповою та північно-степовою частинами, що зумовило й різницю в гідрогеологічних та мікрокліматичних умовах, ґрунтовому покриві та біоті. Не менш різноманітні й природні, зокрема мінеральні й земельні, ресурси, що призвело до виокремлення у східній частині геоекотону економічного району – Промислового Придніпров'я.

Різноманіття ландшафтної структури спричинене розташуванням міжзонального геоекотону в межах двох підзон, двох країв, п'яти природних областей і 27 районів. Загалом, у ландшафтній структурі переважають вододільні слабкохвилясті, прирічкові та яружно-балкові місцевості з відповідними наборами типів урочищ.

Аналіз геокомпонентів і ландшафтних комплексів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України дав змогу визначити його місце в структурі типологічних класифікацій. *За площею він відноситься до макроеоекотонів, за тенезою він біогенно-абіогенний, за віком – зрілий, за морфологічною виразністю – дифузійний, за функцією – мембранний, за динамічними процесами – консервативно-стабілізуючий.*

У третьому розділі **«Просторово-часовий аналіз антропогенізації міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України»** розглянуто особливості заселення та господарського освоєння, формування антропогенних ландшафтів, проведено їх аналіз за походженням та змістом, що визначається видом господарської діяльності.

Природні умови і ландшафти міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України сприяли проживанню та життєдіяльності людей: ресурси лісостепу дозволяли забезпечити їх продуктами харчування й одягом, а ліс оберігав від небезпеки; лучно-степові й степові ділянки слугували облаштуванню полів та розведенню худоби. Це дало можливість зробити висновок, що міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України відноситься до регіонів стародавнього і тривалого заселення та різнобічного господарського освоєння (табл. 1).

У цьому складному процесі виділено та обґрунтовано такі періоди: доскіфський (до VII ст. до н.е.), скіфський (VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.), Київської Русі (VIII-XIII ст.), «народної» колонізації (XIV-XVIII ст.), початкового промислового освоєння (XIX – початок XX ст.), радянський (20-80-ті роки XX ст.) та сучасний (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.) періоди.

Разом з тим, історичні й політичні процеси не завжди сприяли рівномірному заселенню й господарському освоєнню міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Тому сучасна структура антропогенних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України почала формуватись лише з другої половини XIX ст.

Таблиця 1

Часові зрізи розвитку антропогенних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України*

№ п/п	Класи антропогенних ландшафтів	Підкласи	Зародження	Становлення	Функціонування як антропогенних
1	Селитебні	Сільські	VI-V тис. до н.е.	Друга половина II тис. н.е.	XVII-XVIII ст.
		Містечкові	Перша половина XIX ст.	Друга половина XIX – початок XX ст.	Перша половина XX ст.
		Міські	Друга половина XIX ст.	Перша половина XX ст.	XX ст.
2	Сільсько-господарські	Польові	V-I V ст. до н.е.	Перша половина I тис. н.е.	XVIII-XIX ст.
		Лучно-пасовищні	I V-III тис. до н.е.	Кінець I тис. до н. е – початок I тис. н.е.	Початок I тис. н.е.
		Садові	Кінець I тис. до н.е. – початок I тис. н.е.	Кінець XIX – перша половина XX ст.	Друга половина XX ст.

3	Белігеративні	Вали	II – поч. I тис. до н.е.	VII- V ст. до н.е.	XVII-XVIII ст.
		Кургани	IX- VII ст. до н.е.	VIII- V ст. до н.е.	XIV-XVст.
		Городища	X ст. до н.е.	VII-VI ст. до н.е.	XIII-XIV ст.
4	Дорожні	Ґрунтові	V-I V ст. до н.е.	XVII-XIX ст.	XIX-XX ст.
		Шосейні	Перша половина XIX ст.	XIX-XX ст.	Друга половина XX ст.
		Залізничні	Друга половина XIX ст.	Перша половина XX ст.	XX ст.
5	Промислові	Власне- промислові	Друга половина XIX ст.	Перша половина XX ст.	Друга половина XX ст.
		Гірничо- промислові	Перша половина I тис. н.е.	Друга половина XIX ст.	XX ст. – початок XXI ст.
6	Водні	Ставки	I тис. н.е.	X VIII-XIX ст.	XIX ст.
		Водо- сховища	Кінець XIX ст.	Перша половина XX ст.	Друга половина XX ст.
		Канали	XIX ст.	Друга половина XX ст.	Друга половина XX ст.
7	Лісові	Умовно- натуральні	I тис. н.е.	Кінець XIX – початок XX ст.	XX ст.
		Похідні	X VIII-XIX ст.	XIX ст.	XX ст.
		Лісо- культури	XIX ст.	Кінець XIX – початок XX ст.	Друга половина XX ст.
8	Рекреаційні		XIX ст.	XX ст.	Друга половина XX – поч. XXI ст.

* Складено на основі археологічних, історичних, географічних та картографічних матеріалів.

На початку XXI ст. фоновими в структурі антропогенних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» є сільськогосподарські (польові та лучно-пасовищні) – 80-85% території. Це максимальний показник не лише для геоекотону, але й України загалом. З 90-х років XX ст. площа

сільськогосподарських ландшафтів у межах геоекотону «лісостеп-степ» не змінилася: змінилося лише співвідношення площ між польовими і лучно-пасовищними ландшафтами. Найбільше впливають і перебудовують геоконпоненти й ландшафтні комплекси геоекотону «лісостеп-степ» селитебні й промислові – 2-4%; перспективи росту мають міські, дорожні й локально-рекреаційні ландшафти. Через суцільне господарське освоєння міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» та заміну натуральних ландшафтів антропогенними його доцільніше називати міжзональним геоекотонем «лісополе-поле».

У четвертому розділі «**Антропогенна геоекотонізація перехідної смуги «лісостеп-степ» Правобережної України**» досліджено тенденції змін кліматичних умов міжзонального геоекотону «лісостеп-степ», структуру селитебних геоекотонів, фонових (сільськогосподарських та лісових) антропогенних ландшафтів, геоекотонів ландшафтів техногенного походження та запропоновано заходи з їх оптимізації.

Антропогенізація міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України та формування в його межах нових антропогенних геоекотонів відбувається як під впливом відомих загальних кліматичних змін, так і регіональних змін природних умов та ландшафтних комплексів. Статистичний аналіз результатів метеорологічних спостережень за минулі 50 років дає можливість зробити висновок, що в межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України найбільш виразно тенденція підвищення температури спостерігалась упродовж 1990-2007 років. Зазнали змін циркуляція атмосфери, режим зволоження (зменшення кількості опадів), тривалість сезонів року, посушливість (В.М. Бабіченко, 2007). Ці зміни кліматичних умов, а також інші антропогенні чинники уже зараз призводять до активнішого розвитку переважно негативних різноманітних природних процесів і явищ у межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Активне, тривале й різнобічне господарське освоєння території міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України сформувало в зонах контакту між різними антропогенними ландшафтними комплексами нових, ще недостатньо досліджених антропогенних геоекотонів різної розмірності та рангу. Виділено й досліджено геоекотони в селитебних, сільськогосподарських, промислових, водних, дорожніх та інших класах антропогенних ландшафтів, а також ті, що формуються між ландшафтними комплексами цих класів антропогенних ландшафтів (рис. 2). У селитебних ландшафтах найбільше значення і вплив на формування структури сучасних ландшафтів мають геоекотони приміських, примістечкових та присільських зон.

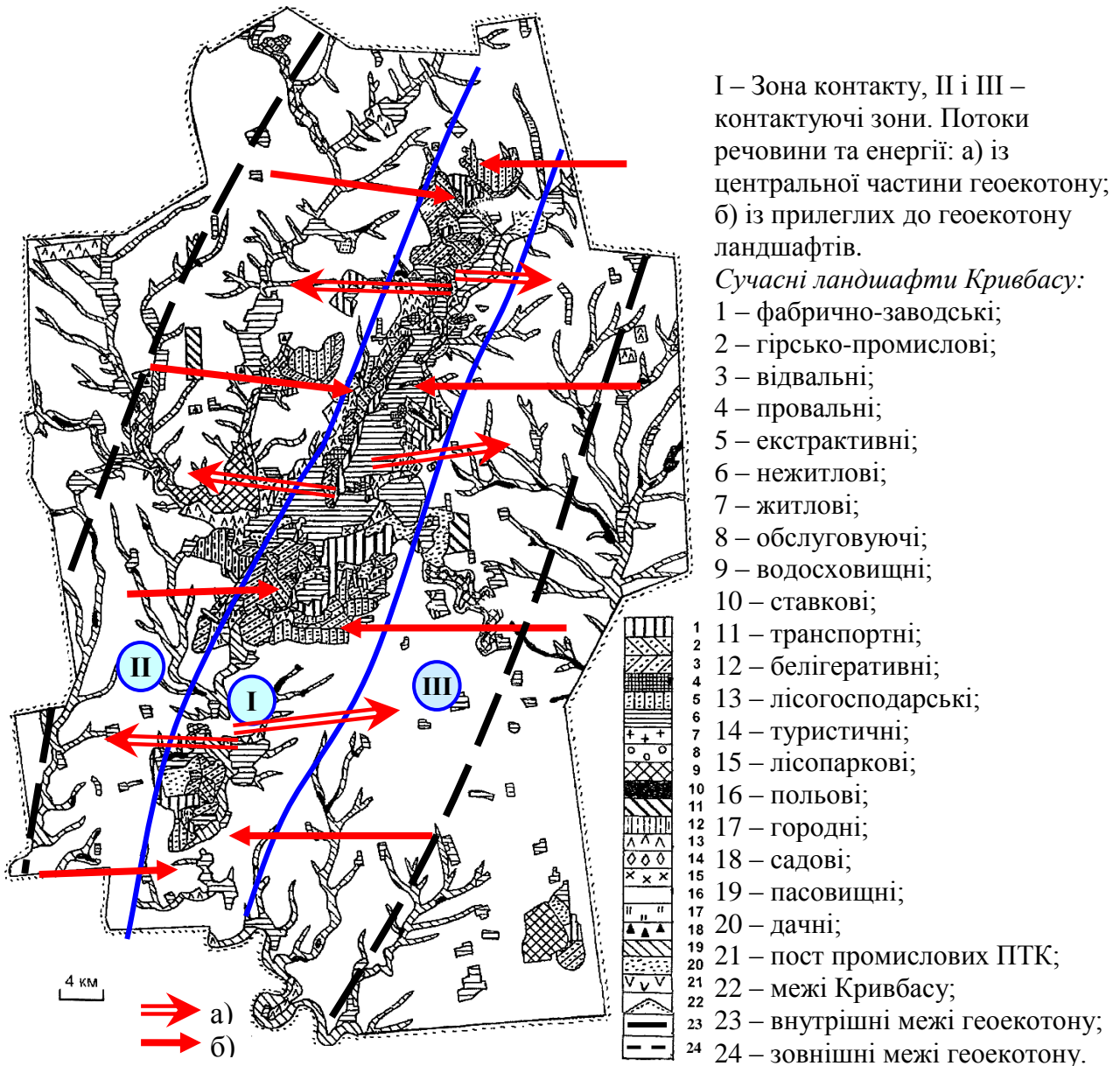

Рис. 2. Гірничопромисловий геоекотон Кривбасу та його ландшафтна структура

У фонових сільськогосподарських, а також лісових антропогенних ландшафтах суттєве значення мають геоекотони узлісь, що формуються між ними. Відсутність у більшості випадків узлісь загалом негативно впливає на функціонування ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Цю тенденцію підсилюють також геоекотони, що формуються й активно функціонують у ландшафтах техногенного походження, зокрема промислових та дорожніх. Для оптимізації негативних процесів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України запропоновано проекти відновлення узлісь, створення нових лісосмуг (рис. 3), дорожніх та інших геоекотонів.

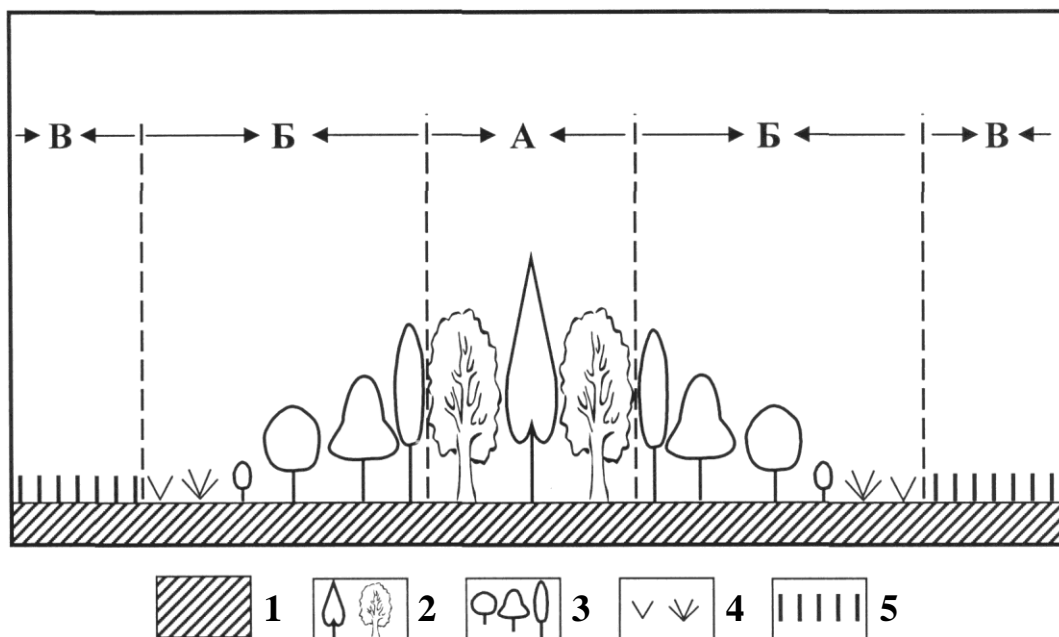

Рис. 3. Структура геоекотону «лісосмуга-поле»

1 – корінні породи, ґрунти; 2 – дуб, в'яз, клени; 3 – середньо- і низькорослі породи дерев; 4 – трав'яні рослини; 5 – польові сільськогосподарські культури.

А – польова лісосмуга, **Б** – узлісся, **В** – поле.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на удосконаленіх теоретико-методологічних засадах конструктивної географії та антропогенного ландшафтознавства розв'язане важливе наукове завдання щодо пізнання процесу антропогенізації, сучасного стану, структури, особливостей функціонування й оптимізації ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

1. Процесу загального пізнання геоекотонів як своєрідних феноменів у ландшафтній сфері Землі приділяється належна увага; значно менше досліджуються конкретні типи геоекотонів, зокрема й міжзональні, що в межах окремої держави мають суттєве господарське й природоохоронне значення. В Україні чотири міжзональних геоекотони, серед яких чітко виражений геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України загальною площею 80,4 тис. км² з населенням 6 млн. осіб.

Використання ландшафтно-геодинамічного, ландшафтно-екологічного, ландшафтно-геохімічного, картографічного та геоінформаційного підходів, належних їм принципів та методів, а також «правила тріади» забезпечують оптимальне формування бази, необхідної для проведення ландшафтознавчих досліджень міжзональних геоекотонів.

2. Для визначення місця міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» в ієрархічній структурі геоекотонів Східноєвропейської фізико-географічної країни доцільно виділяти головний геоекотон, або геоекотон першого порядку,

що відповідає Серединному структурно-морфологічному поясу цього регіону і поділяє його на дві частини – лісову і степову; три зональних (другого порядку) – геоекотони, до яких відносяться лісотундра, лісостеп і напівпустелі та міжзональні геоекотони (третього порядку), до яких належить і частина міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» у межах Правобережної України. Обґрунтовано, що геоекотон – це складне й своєрідне утворення, що формується у ландшафтному просторі-часі на контакті натуральних, натурально-антропогенних й антропогенних природних середовищ.

3. Різноманіття природи й ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України зумовлене просторовим розташуванням на межі контакту південно-лісостепових і північно-степових ландшафтів, у структурі яких виділяють п'ять природних областей і 27 районів. Аналіз їх ландшафтної структури дав можливість зробити висновок, що міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України за площею відноситься до макрогеоекотонів, за генезою він біогенно-абіогенний, за віком – зрілий, за морфологічною виразністю – дифузійний, за функцією – мембранний, за динамічними процесами – консервативно-стабілізуючий.

4. Археологічні культури, племена та народи, що освоювали міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України, вказують на те, що він є регіоном стародавнього і тривалого заселення та різноманітного господарського освоєння. У цьому складному процесі виділено та обґрунтовано шість етапів: доскіфський (до VII ст. до н.е.), скіфський (VI ст. до н.е. – VII ст. н.е.), Київської Русі (VIII-XIII ст.), народної колонізації (XIV-XVIII ст.), початкового промислового освоєння (XIX – початок XX ст.), радянський (20-80-ті роки XX ст.) та сучасний етап (90-ті роки XX – початок XXI ст.). Найбільш інтенсивно антропогенізація геоекотону «лісостеп-степ», що призвела до корінних змін його структури, відбувалася з другої половини XIX ст.

5. На початку XXI ст. фоновими в структурі антропогенних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України є сільськогосподарські (80-85% території). У подальшому їх площі не зазнають суттєвого зменшення, проте зміниться структура – майже у два рази зростуть площі лучно-пасовищних ландшафтів. Перебудовують докорінно ландшафтну структуру окремих регіонів промислові й промислово-селитебні ландшафти, перспективи розширення площ мають дорожні, рекреаційні та селитебні у приміських районах. Повне господарське освоєння міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» дозволяє вважати його антропогенним геоекотоном типу «лісосполе-поле», де всі процеси подальшого розвитку і внутрішньої геоекотонізації суттєво залежать від антропогенного чинника.

6. Глобальні зміни клімату й заміна степових ландшафтів польовими призвели до суттєвих регіональних змін кліматичних умов у межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. За майже 50-річний період річний тренд опадів тут переважно негативний, знижуються й показники відносної вологості повітря. Територія геоекотону охоплена процесами аридизації та спустелювання. Простежується загальна тенденція

підвищення температури, що не може компенсуватися збільшенням кількості опадів за окремі періоди. Усе разом призводить до руйнування нестійкої динамічної рівноваги ландшафтів у перехідній смузі Правобережного лісостепу і степу. Ймовірними наслідками можуть бути: зміщення межі степу на північ, зміна видового складу рослинності, зміна ландшафтної структури, деформація конфігурації меж міжзонального геоекотону. Польові ландшафтознавчі дослідження підтверджують, що ці процеси уже розпочались.

7. У межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України активно формується нова система антропогенних геоекотонів. У структурі селитебних ландшафтів виокремлюються геоекотони приміських, примістечкових та присільських зон, у фонових сільськогосподарських ландшафтах – геоекотони узлісь та лісопольових смуг, а також геоекотони доріг, прибережних смуг водосховищ, ставків і каналів, курганів тощо. Найбільш чітко виокремлюються і вносять суттєві зміни у ландшафт міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України промислові, особливо гірничопромислові та промислово-селитебні геоекотони Промислового Придніпров'я. Вони ускладнюють його внутрішню структуру, змінюють зовнішні межі, формують сучасний екологічний стан міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Для подальшого раціонального природокористування запропоновано шляхи відновлення оптимальних для цього регіону узлісь, лісосмуг, формування дорожніх, приселитебних та інших геоекотонів.

ОСНОВНІ ПУБЛІКАЦІЇ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях

1. Ситник О. І. Клімат Уманського району в умовах перехідного екотону / О. І. Ситник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія : Географія. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 23-27.
2. Ситник О. І. Антропогенні зміни клімату і мікрокліматів Черкаської області в умовах перехідного екотону Правобережного Лісостепу і Степу / О. І. Ситник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія : Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 13. – С. 75-83.
3. Ситник О. І. Історико-географічні особливості заселення та господарського освоєння території міжзонального екотону лісостепової і степової смуг Правобережної України / О. І. Ситник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія : Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 15. – С. 58-62.
4. Ситник О. І. Фізико-географічні особливості перехідної смуги Правобережного лісостепу і степу України / О. І. Ситник // Наукові

- записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія : Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 16. – С. 28-32.
5. Ситник О. І. Типологічні особливості міжзонального екотону лісостепової і степової смуги Правобережної України / О. І. Ситник // Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. Т.13. – Одеса : Астропринт, 2008. – Вип. 6. – С. 179-183.
 6. Ситник О. І. Міжзональний екотон Правобережного лісостепу і степу: особливості його заселення і господарського освоєння / О. І. Ситник // Фізична географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ «Обрії», 2008. – Вип. 54. – С. 227-230.
 7. Ситник О. І. Регіональні особливості аридизації перехідної смуги Правобережного лісостепу і степу України / О. І. Ситник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 32-35.
 8. Ситник О. І. Регіональні особливості температурного режиму перехідної смуги Правобережного лісостепу і степу України / О. І. Ситник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 29-34.
 9. Кравцова І. В. Функціональні особливості ландшафтних екотонів Національного дендрологічного парку „Софіївка” НАН України / І. В. Кравцова, О. І. Ситник // Науковий вісник Чернівецького університету : [збірник наукових праць]. Серія : Географія. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. – Вип. 459. – С. 87-91. Особистий внесок автора: проведені мікрокліматичні спостереження на досліджуваній території, проаналізовані отримані результати.
 10. Ситник О. І. Регіональні особливості весняного періоду на території Черкаської області / О. І. Ситник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія : Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 20. – С. 16-23.
 11. Ситник О. І. Просторово-часовий аналіз динаміки режиму зволоження та аридизації на прикладі міжзонального екотону Правобережного лісостепу і степу України / О. І. Ситник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія. Спеціальний випуск : стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива. – Тернопіль : СМП «Тайп». – № 1 (випуск 27). – 2010. – С. 86-91.

Статті в інших наукових виданнях

12. Ситник О. І. Вплив реконструкції автомагістралі Київ – Одеса на екологічний стан місцевості (на прикладі Уманського району Черкаської

області) / О. І. Ситник // Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ: Вип. 7. – К. : Науковий світ, 2004. – С. 55-65.

13. Ситник О. І. Характеристика зимового періоду на Черкащині / О. І. Ситник // Природничі науки і освіта : збірник наукових праць природничо-географічного факультету. – Умань: Візаві, 2010. – С. 60-63.

Тези доповідей

14. Ситник О. І. Кліматичні особливості Уманського району / О. І. Ситник, Г. О. Волжаніна // Регіональні проблеми викладання географії: теорія і практика : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Умань, 22 квітня 2004 р.). – Умань : Алмі, 2004. – С. 88-92. Особистий внесок автора: проаналізовані показники клімату Уманського району.
15. Ситник О. І. Про організацію метеорологічних спостережень на природничому факультеті / О. І. Ситник // Природничі науки в закладах освіти України: дослідження, впровадження, перспективи : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Умань, 24-25 березня 2005 р.). – Умань : Алмі, 2005. – С. 140-142.
16. Ситник О. І. Передумови антропогенних змін клімату міжзонального екотону Правобережного Лісостепу і Степу України / О. І. Ситник // Розвиток географічної думки на півдні України: проблеми і пошуки : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Мелітополь, 27-28 вересня 2006 р.). – Мелітополь : Вид-во «Мелітополь», 2006. – С. 64-68.
17. Ситник О. І. Антропогенний вплив на ландшафтні системи Центральної України / О. І. Ситник, І. П. Козинська // Теорія і практика сучасного природознавства : збірник наукових праць за матеріалами III Всеукраїнської наук.-практ. конф., (Херсон, 12-15 листопада 2007 р.). – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – С. 227-229. Особистий внесок автора: досліджений вплив господарської діяльності людини на ландшафтні комплекси Черкаської області.
18. Ситник О. І. До питання типології міжзонального екотону Правобережного лісостепу і степу України / О. І. Ситник // Географія, геоекологія, геологія: досвід наукових досліджень : матеріали Міжнародної наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої 175-річчю від дня народження видатного дослідника Придніпров'я Олександра Поля, (Дніпропетровськ, 19-20 квітня 2007 р.)/ За ред. проф. Л. І. Зеленської. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. – Вип. 4. – С. 76-78.
19. Кравцова І. В. Садово-паркові ландшафти Уманщини в умовах міжзонального екотону / І. В. Кравцова, О. І. Ситник // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму : матеріали Міжнародної

- науково-практичної конференції, (Тернопіль, 16-18 травня 2009 р.). – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – С. 189-191. Особистий внесок автора: розглянуті територіальні особливості міжзонального екотону.
- 20.Кравцова І. В. Функціональні особливості ландшафтних екотонів Національного дендрологічного парку „Софіївка” НАН України / І. В. Кравцова, О. І. Ситник // Українська історична географія та історія географії в Україні : матеріали Міжнародної наукової конференції, (Чернівці, 07-10 жовтня 2009 р.). – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. – С. 145-146. Особистий внесок автора: проведені мікрокліматичні спостереження на досліджуваній території, проаналізовані отримані результати.
- 21.Ситник О. І. Особливості температурного режиму міжзонального екотону лісостепової і степової смуги Правобережної України / О. І. Ситник, О. В. Тімець // Географія, геоекологія, геологія: досвід наукових досліджень : матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених, (Дніпропетровськ, 11-14 травня 2010 р.) / За ред. проф. Л. І. Зелінської. – Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2010. – Вип. 7. – С. 55-56. Особистий внесок автора: зроблений аналіз температурного режиму території дослідження.
- 22.Ситник О. І. Особливості режиму зволоження міжзонального екотону лісостепової і степової смуги Правобережної України / О. І. Ситник // Географія та екологія: наука і освіта : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Умань, 15-16 квітня 2010 р.). – Умань : Видавець «Сочінський», 2010. – С. 253-256.
- 23.Ситник О. І. Взаємовплив природного середовища і господарської діяльності людини в межах міжзонального екотону Правобережного лісостепу і степу України / О. І. Ситник // Географічні засади вирішення регіональних проблем : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (Кам'янець-Подільський, 18-19 листопада 2010 р.) / За загальною редакцією Процика Івана Гнатовича. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2010. – С. 142-145.

Підручники, навчальні посібники

- 24.Ситник О. І. Основи метеорології та кліматології : навчальний посібник / О. І. Ситник. – К. : Інтерлінк, 2005. – 147, [1] с.
- 25.Ситник О. І. Основи геоморфології [курс лекцій] : навчальний посібник. / О. І. Ситник. – Умань : Візаві, 2007. – 180 [2] с.

26. Ситник О. І. Метеорологія з основами кліматології : навчальний посібник / О. І. Ситник, Н. І. Швень. – Умань : СПД Согінський, 2008. – 168 [1] с. Особистий внесок автора: описані характеристики атмосфери.
27. Ситник О. І. Організація навчально-дослідної роботи з географії на метеорологічному майданчику [курс лекцій] / О. І. Ситник, Н. І. Швень, О. В. Тімець. – Умань : Видавець «Сочінський», 2010. – 160 [2] с. Особистий внесок автора: розроблений курс лекцій щодо організації навчально-дослідної роботи з географії на метеомайданчику.

АНОТАЦІЯ

Ситник О.І. Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2011.

У дисертації проаналізовані сучасні дослідження геоекотонів як своєрідних феноменів ландшафтів земної кулі та окремих її регіонів, доповнено та удосконалено теоретичні засади дослідження антропогенних ландшафтів та антропогенних геоекотонів у перехідних міжзональних зонах. Обґрунтовано визначення геоекотону як своєрідного і складного натурального, натурально-антропогенного або антропогенного утворення, яке формується в ландшафтному просторі-часі на контакті різноманітних природних середовищ. На прикладі міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України розглянуто натуральні межі, природні умови і природні ресурси, ландшафти, а також типологічні особливості виділеної території. Визначено місце геоекотону в структурі типологічної класифікації: за площею, походженням, віком, морфологічною виразністю, функцією, динамічними процесами. Розглянуто просторово-часові особливості формування, виділено етапи розвитку та досліджено сучасну структуру антропогенних ландшафтів, виокремлено їх специфічні ознаки. У структурі фонових сільськогосподарських і лісових антропогенних ландшафтів, а також ландшафтах техногенного походження досліджено процеси формування антропогенних геоекотонів – селитебних, промислових, сільськогосподарських, дорожніх та інших, запропоновано шляхи їх оптимізації та раціонального використання у майбутньому.

Ключові слова: лісостеп, степ, міжзональний геоекотон, просторово-часовий аналіз, етапи, антропогенний ландшафт, антропогенний геоекотон, оптимізація.

АННОТАЦІЯ

Ситник А.И. Межзональный геоэкоTON «лесостепь-степь» Правобережной Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 11.00.11 – конструктивная география и рациональное использование природных ресурсов – Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича. Черновцы, 2011.

В диссертации проанализированы современные исследования геоэкоTONов как своеобразных феноменов ландшафтов Земли и отдельных её регионов, дополнены и усовершенствованы теоретические основы исследования антропогенных ландшафтов и антропогенных геоэкоTONов в пределах контактных межзональных территорий. Обосновано определение геоэкоTONов как своеобразных и сложных натуральных, натурально-антропогенных либо антропогенных образований которые формируются в ландшафтном пространстве-времени на контакте различных природных сред. В Украине выделено четыре межзональных геоэкоTONа, определено их место в иерархической структуре геоэкоTONов Восточноевропейской физико-географической страны. Рассмотрены натуральные границы, природные условия и природные ресурсы, ландшафты, а также типологические особенности межзонального геоэкоTONа «лесостепь-степь» Правобережной Украины. Определено место геоэкоTONов в структуре типологической классификации: по площади он относится к макроэкоTONам, по происхождению он биогенно-абиогенный, по возрасту – зрелый, по морфологической выразительности – диффузный, по функции – мембранный, по динамическим процессам – консервативно-стабилизирующий. На примере межзонального геоэкоTONа «лесостепь-степь» Правобережной Украины рассмотрены пространственно-временные особенности его формирования, выделено шесть этапов развития: доскифский (до VII в. до н.э.), скифский (VI в. до н.э. – VI в. н.э.), Киевской Руси (VIII-XIII вв.), народной колонизации (XIV – XVIII вв.), раннего промышленного освоения (XIX – начало XX вв.), советский (20-80-е годы XX в.), современный (90-е годы XX – начало XXI вв.). Показано, что наиболее интенсивная антропогенизация геоэкоTONа «лесостепь-степь» вызвавшая коренные изменения его ландшафтной структуры, происходила со второй половины XIX ст., исследовано современную структуру антропогенных ландшафтов межзонального геоэкоTONа «лесостепь-степь» Правобережной Украины и их специфические признаки. В начале XXI в. фоновыми антропогенными ландшафтами геоэкоTONа «лесостепь-степь» являются сельскохозяйственные (80-85% территории), но соотношение площадей полевых (существенно уменьшаются) и лучно-пастбищных (площади увеличиваются) постепенно меняется. В структуре фоновых сельскохозяйственных, особенно полевых и лучно-пастбищных, а также в зоне их контакта с лесокультурными ландшафтами рассмотрены особенности формирования и функционирования переходных опушечных геоэкоTONов, а в структуре сельскохозяйственных ландшафтов-геоэкоTONов полезащитных

лесополос. В ландшафтах техногенного происхождения – селитебных, промышленных, дорожных и других – исследованы антропогенные геоэкоконы природных зон на примере города Кировограда, горнопромышленные ландшафты анализируются на примере Криворожской геотехнической системы; дорожные геоэкоконы рассмотрены на участке автомагистрали Киев-Одесса, водные – на примере канала Днепр-Кривой Рог. Изучена проблема оптимизации антропогенных геоэкоконов в пределах межзонального геоэкокона «лесостепь-степь» Правобережной Украины, разработаны пути их рационального использования.

Ключевые слова: лесостепь, степь, межзональный геоэкокон, пространственно-временной анализ, этапы, антропогенный ландшафт, антропогенный геоэкокон, оптимизация.

ANNOTATION

Sytnyk O.I. Interzonal geocoton «forest-steppe – steppe» of Right-bank Ukraine. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate's degree in Geography. Speciality 11.00.11 – Constructional Geography and Rational use of Natural Resources. Yuriy Fedkovych National University of Chernivtsi. – Chernivtsi, 2011.

In dissertation theoretical principles of research in transitional interzonal areas of anthropogenic landscapes and anthropogenic geocotons are complemented and improved. On an example interzonal geocoton «forest-steppe – steppe» of Right-bank Ukraine spatio-temporal forming is considered. The stages of development and investigational modern structure of anthropogenic landscapes and they specific features are selected. In the structure of base-line agricultural and forest anthropogenic landscapes, and also landscapes of technogenic origin investigational processes of forming of anthropogenic geocotons – settlements, industrial, agricultural, road et al. The ways of their optimization and rational use are offered in the future.

Keywords: forest-steppe, steppe, interzonal geocoton, spatio-temporal analysis, stages, anthropogenic landscape, anthropogenic geocoton, optimization.